

הפרק על ארץ-ישראל מתוך חיבורו של יעקובי 'פְּתָאב אַלְבֵּלְדָאן'

יוסף דרורי

המחבר וכתובתו

אבו אלעבאס, אחמד בן אסחאק, אבי יעקוב, בן ג'עפר בן והב בן ואצ'ח, הקרוי 'יעקובי', היה מצאצאיו של עבד ששוחרר על-ידי הח'ליף העבאסי אלמנצור.¹ משום כך נקרא 'עבד משוחרר (מולא) של בני עבאס',² או 'אלעבאסי'.³ למשפחתו היתה מסורת של קשר עם בני עבאס.⁴ אחד מאבותיו שירת כנציב עבאסי במצרים, ויש סבירות רבה להשערת ג' ויאט, כי יעקובי עצמו היה פקיד בשירות הדואר הממלכתי.⁵ נעוריו עברו עליו בכגדד.⁶ בהשקפתו הדתית היה שיעי אַמַמִּי מתון, כפי שניתן ללמוד מחיבורו ההיסטורי, 'אֶת־אֵרִיח'.⁷ בכחרותו בילה בארמניה, וככל הנראה השלים שם ספר על תולדות האימפריה הביזנטית, הסוקר, על-פי עדותו את 'אנשיה, עריה, מבצריה, מעגניה, הריה ונקיקיה, עמקיה וימותיה...'.⁸ כן ישב בח'יראסאן כמזכיר אצל השושלת הטאהרית, ושיבח את מפעלה בחיבור מיוחד.⁹ את חיבורו ההיסטורי השלים ככל הנראה ב-872, שעה שנמצא עדיין במזרח.¹⁰ אחרי נפילת הטאהרים (873) נדד יעקובי דרך הודו למצרים.¹¹ כן ביקר בצפון-אפריקה ושהה זמן מה בחצר הרַסְתִּמִּים, שליטי תאהרת.¹² הוא נפטר במצרים, ככל הנראה, ועל

- 1 Ya'kubi, *Les Pays* (traduit par G. Wiet), Le-Caire 1937, p. vii ושל דה-חוייה: M.J. De-Goeje, *Kitab al-Boldan*, pars septima in *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, Leiden 1891, p. vii [להלן: בלדאן].
- 2 בלדאן, עמ' 364; כן כונה גם 'מולא ולד אלעבאס', ראה: בלדאן, עמ' 370.
- 3 יאקות אלחמרי, מעג'ם אלאדבאא, ה, מצרים, מכתבת עיסא אלחלבי [ללא שנת הוצאה], עמ' 153 [להלן: יאקות].
- 4 ויאט, עמ' vii. על זיקתו האוהדת לשושלת העבאסית ניתן לעמוד בפיסקה המונה את מעלות כגדד: 'היא העיר של בנו האשם ובית מלכותם ובית ומעון שלטונם ולא החל [לבנות] אותה אדם לפניהם ולא גרו בה מלכים זולתם'. בהמשך הוא מבאר מדוע פתח את ספרו בכתיבה אודותיה: 'כי קודמי מלאו תפקידים בה ואחד מהם היה אחראי עליה (תולא אמרהא)' (בלדאן, עמ' 234). בפיסקה אחרת (שם, עמ' 236) הוא מרעיף שבחים לתבונתם ולכושר אבחנתם של העבאסים (שהשכילו לכחור בכגדד כבירתם), תכונות שהאומיים חסרו אותן.
- 5 ויאט, עמ' viii. תיעד על כך העובדה כי הוא קרוי 'הסופר', 'המזכיר' או 'הפקיד' (אלכאתב); ראה: בלדאן, עמ' 363, 372; אבו אלפדא תקוים אלבלדאן, מהדורת Reinaud, Paris 1840, עמ' 226. וראה גם: A. Miquel, *La Géographie humaine du monde musulman*, I, Paris 1967, pp. 102 and n. 2, 103 and n. 4. [להלן: מיקל].
- 6 ויאט, עמ' viii.
- 7 M. Th. Huotsma, *Historiae*, Leiden 1882.
- 8 בלדאן, עמ' 323, שורה 14.
- 9 בלדאן, עמ' viii.
- 10 ויאט, עמ' xi.
- 11 ויאט, עמ' viii.
- 12 ויאט, עמ' viii. אולי שם חיבר על-פי עדותו שלו את חיבורו על המגרב, שלא נשמר בידינו. בלדאן, עמ' 352, שורה 5.

מועד פטירתו יש נתונים שונים.¹³ את 'כתאב אלבלדאן' כתב במצרים ב-889/890.¹⁴ בהקדמה לספרו 'כתאב אלבלדאן',¹⁵ מציג יעקובי את המתודה שעל-פיה אסף את ידיעותיו. עוד בנעוריו התעניין בקורות הארצות ובמרחקים שביניהן בשל ריבוי נסיעותיו. משום כך שאל אנשים למקומות מגוריהם ונדודיהם, וביקש כי יספקו לו מידע במגוון עשיר של תחומים. את הנתונים שצבר נהג לאמת כאמצעות מידע מפיהם של אחרים. ואלו דבריו (ההפסקות ברצף הכתוב הן במקור):

... במלוא עלומי¹⁶ ועם חלוף שנותי והתחדדות שכלי התעניינתי במדע ידיעות על הארצות והמרחק בין ארץ לארץ, כי נסעתי [בעצמי] צעיר לימים, ונדודי נמשכו ולא פסקה התרחקותי [מביתן]. וכל אימת שפגשתי אדם מהארצות ההן, שאלתיו למולדתו ועירו, ואם סיפר לי את מקום ביתו ומקום משכנו, שאלתיו על ארצו וזאת ב... מה היא, וזריעתו מה היא, ותושביו מי הם, ערבים או נכרים... משקה תושביו, עד כי שאלתיו על מלבושיהם... ודתותיהם ואמונותיהם (מקאלאת) והקבוצה הדומיננטית בקרבם... מרחקה של ארץ זו ומה הארצות שבקרבתה... אחר כך אימתי כל מה שהודיעו לי אלה שביושרם אכטח, וביקשתי סיוע בחקירת עם אחרי עם, עד כי שאלתי קהל רב וציבור אנשים במועד (מוסס)¹⁷ ומחוץ למועד מאנשי המזרח והמערב, וכתבתי את ידיעותיהם והעברתי את מסורותיהם והזכרתי מי שכבש כל ארץ וארץ ויסד כל עיר ועיר מבין הח'ליפים והאמירים וסכום הח'ראג' שלו ומה שנגבה מכספיו... (עמ' 232-233).

ואולם, קריאה בספרו מעוררת רושם שונה לחלוטין. בפרק העוסק בארץ-ישראל יעקובי איננו מעלה על הכתב מידע קטוע ומקרי של חובב ידיעת-הארץ, אלא מסתייע ברשימות שיטתיות של מינהל ממלכתי מסודר. את הרושם המאוד ברור שרשימות ממשלתיות הן שהיו בסיס לכתיבתו של יעקובי, מחזקות עובדות אלה: לא אחת נזכרים יישובים או מרכזי מחוז בשמם בלבד, בלא הצדקה עניינית ובלו שהמחבר מוסיף עליהם דבר; בחתימת כל פרק נזכר סכום הדינארים הנגבה מן המחוז, וזהו מידע שקשה היה לקלוט מפי נוסעים מקריים; על המקומות שאותם הוא סוקר, מוסיף יעקובי נתונים על השבטים הערביים המאכלסים אותם. נתונים אלה היו חיוניים לצורך חלוקת הקצבאות ללוחמים ולצאצאיהם, וניתן היה למוצאם מופיעים בדייקנות ברשימות פנקסי הלוחמים (דיראן).¹⁸ משיקולים אלה ניתן להצטרף לקביעתו של ויאט, כי יעקובי כתב למען אנשי המינהלה של המדינה העבאסית, תוך שימוש בחומר מינהלי שהיה נגיש עבורו.¹⁹

לא ידוע אם יעקובי ביקר בארץ-ישראל; מהפרק העוסק בארץ-ישראל והמתורגם להלן, קשה להתרשם שאכן ביקר בה.

13 לפי יאקות (ה, עמ' 154) נפטר יעקובי ב-897/284, אך לפי הערתו שלו, המצוטטת בחיטט של מקריזי (ואשר נדפסה כנספח לבלדאן, עמ' 372, שורה 5) עדיין חי במצרים בשנת 905/292.

14 מיקל, עמ' 102. לדעת דה'חוויה חובר ספרו הגאוגרפי במגרב. ראה: בלדאן, עמ' viii.

15 אצל יאקות (ה, עמ' 154) הוא קרוי 'אסמאא' אלבלדאן; ויאט (עמ' ix) רואה בשם השונה חיבור אחר; מיקל (עמ' 263, הערה 1) אינו מקבל את דעתו, ואצל אדריסי הוא קרוי 'אלמסאלכ ואלממאלכ' (בלדאן, עמ' 361, שורה 4).

16 מיקל, עמ' 103, הערה 3.

17 העלייה לרגל למכה, שהיא מקום מפגש למוסלמים מארצות ולשונות שונות והזדמנות מתאימה לחילופי ידע.

18 על התשתית המינהלית-עבאסית של כתאב אלבלדאן ראה: מיקל, עמ' 103.

19 ויאט, עמ' xiv-xiii.

יעקובי כותב בסגנון תמציתי, שקול, מאופק ושגרהי. הוא ממעט להביע את דעתו ועמדתו. דרך הרצאתו החסכונית מציגה נושאים קבועים למדי: דרכים, שמות המחוזות, האוכלוסייה הערבית והאוכלוסייה הזרה ומעט מתולדות המקום בימי ראשית השלטון המוסלמי. בהקדמתו לספרו הוא סוקר את תחום התעניינותו ונושאי תצפיותיו:

... וכבר הזכרתי את שמות החבלים והמחוזות (אג'נאד) והנפות (כ'ר) והערים והתחומים (אקאלים) והכפרים (טסאסיג') אשר בכל חבל, ומי שגר בהם ושולט עליהם ומנהיג אותם מבין שבטי הערבים ומיני הלא ערבים, והמרחק אשר בין עיר לעיר ובין חבל לחבל ומי שכבשם ממפקדי צבאות האסלאם ותאריך הארוע בשנתו ובזמניו וסכום המסים שלו [וכן] עמק והר, יבשה וים, האוויר בשיא חומו וקורו, המים ודרכי השתייה [של כל עיר ועיר]... (עמ' 233).

התייחסותו לעניינים גאוגרפיים מובהקים (נהרות, הרים, מחצבים, נוף ייחודי, החי והצומח) וכן לאקלים, למרחקים בין המקומות, לגודל הערים ומבנן, לפרנסות ולמלאכות — התייחסותו לכל אלה מועטת, ולעתים אף נעדרת לחלוטין. כמו-כן חסרות ידיעות על המצב הפוליטי ששרר בזמנו. פרקים על ארץ-ישראל נושאים אופי של רשימה טכנית יותר מאשר של סקירה אקטואלית עדכנית. הספר 'כתאב אלבלדאן' יצא לאור בליידן ב-1861 על-ידי A. W. T. Juynbull, וכן כרך שביעי במסגרת 'הספרייה הגאוגרפית הערבית', שפרסם דה-חוויה בליידן ב-1891. בתרגום הקטע ערכת השוואה עם פסקאות שתורגמו מתוך יעקובי בליקוטיהם של לה סטרנג'²⁰ ומרמרגי'²¹ ועם תרגומו הרצוף של ויאט.²²

20 G. Le Strange, *Palestine Under the Moslems*, London 1890 [להלן: לה סטרנג'].
21 A.S. Marmardji, *Textes géographiques arabes sur la Palestine*, Paris 1951 [להלן: מרמרגי'].
22 לעיל, הערה 1.

קטעים מתורגמים מתוך 'כתאב אלבלדאן'

[מתוך מחוז דמשק, עמ' 326-327]

... מכין הנפות (כור) ² שבמחוז (ג'נד) ³ דמשק אלגוטה ⁴ ותושביה גסאן ⁵ ומשפחות מקיס ⁶ ובה אנשים מרביעה ⁷ וחוראן והעיר הראשה בה בצרא ⁸ ותושביה אנשים מקיס מבנו מרה ⁹ למעט א-סוידא ¹⁰ שבה אנשים מכלב. ¹¹ והבשן (אלבתניה ¹²) והעיר הראשה בה אד'רעאת ¹³ ותושביה אנשים

- 1 תרגום אצל ריאט, עמ' 174-177.
- 2 יחידה מינהלית בסוריה המהווה חלק של הג'נד. העיר הראשה במחוז זה קרויה 'קצבה'. הכורה עצמה מורכבת ממספר 'אקלימים' (ראה להלן, הערה 83). המלה שאולה מן המושג המינהלי היווני 'Khora'.
- 3 מחוז אחד מחמישה בסוריה, שממוקמת בו יחידת לוחמים ערבים הנכונה להתגייס למערכה עונתית, ואשר מקבלת נחלות או תשלום מהמדינה.
- 4 שם אזור משופע במים, המעובד באינטנסיביות סביב דמשק. מושקה במימי נהר הברדה, אורכו כ-20 ק"מ. אזור זה עשיר בגנים ובפרסים, ומאוכלס בצפיפות באוכלוסייה כפרית. האזור זכה למעמד של מחוז בעל מינהל עצמאי. ראה: לה סטרנג', עמ' 33; ריאט, עמ' 174 והערה 3.
- 5 שבת המשתייך לקונפדרציית השבטים הדרום-ערביים של אַזד. בני השבט היגרו בתקופה הטרונ-אסלאמית לשטחי החוראן, הבשן והגולן, והקימו ממלכה וסאלית לביוזנטיון אשר שירתה בחיל-ספר שהגן על ארץ המזרח לפני פשיטות נומדיות מן המדבר. הם קיבלו עליהם את הנצרות. לאחר הכיבוש הערבי התפוררו בני השבט ונטשו את דתם או את מקום מגוריהם, למעט קומץ נוצרי בסוריה. ראה: 'חסון', 'התפרשות שבטי הערבים בארץ-ישראל במאה הראשונה להג'רה', קתדרה, 32 (תמוז תשמ"ד), עמ' 59 [להלן: חסון].
- 6 צאצאיו של קיס בן עילאן, נכדו של מַצ'ר, אחיו של רביעה. שם לאחת מחטיבות-העל של השבטים הצפון-ערביים. שםם היה לכינוי הקיבוצי של כל השבטים הצפון-ערביים. ראה: ריאט, עמ' 182, הערה 12.
- 7 אחת מחטיבות העל של שבטי צפון-ערב. אהלו בין הנגיד לתהאמה. אביהם הקדמון, רביעה, היה בנו של נואר ואחיו של מצ'ר.
- 8 עיר בדרום-סוריה, בין דרעא לצלח'ד, מרוחקת כ-30 ק"מ מגבולה הצפוני של ירדן. בתקופה הביזנטית היתה Bostra מרכז מקומי לאוכלוסייה שמית-נבטית, שספגה השפעות רומיות ונוצריות שטחיות, וכן מרכז בישופות הכפוף לאנטיוכיה ומקום מושבו של מושל המחוז 'ערביה'. שרידי מבנים נוצריים מונומנטליים מצויים בה עד היום. הספרות ההיסטורית המוסלמית מכירה את בצרא כעיר הביזנטית הראשונה שנכנעה לכוחות האסלאם. ראה: לה סטרנג', עמ' 33, 452; ריאט, עמ' 174 והערה 5; מרמרג'י, עמ' 20.
- 9 קבוצה מתוך שבט גַטפאן, מפלגי חטיבת השבטים הצפון-ערביים קיס. אביהם הקדמון הוא מרה בן עיף. או: קבוצה הקרויה על-שם מרה בן פזארה, אף היא משתייכת לחטיבת קיס. בני מרה נזכרו בכתבי ההיסטוריונים באזור זה במאה העשירית. ראה: מ' גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה, א, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 279 [להלן: גיל].
- 10 עיר מבצר בהר חוראן, דרומית-מערבית לקנת. בירה זמנית של הגסאנים, ובה ארמון מלכם אלמנצור. מושב אפיסקופוס במאה החמישית. מצויים בה כיום קברים וכתובות נבטיים. ידועה באיכות המשי והבגדים המיוצרים בה. זהו גם שמו של חבל המוכר כיום כ'הר הדרוזים', ואשר יושב בשעתו בידי הנבטים.
- 11 שבט דרום-ערבי מקונפדרציית השבטים של קצ'אעה. קרוי על שם כלב בן זַבְרָה. בתקופה הטרונ-ערבית חיו בני השבט כנאות המדבר שבצפון חצי-האי ערב (תבוכ, דומת אלג'נדל) וכן התגוררו בשולי המדבר הסורי (סלמיה, תדמור, דמשק, הגולן). התפרנסו מהספקת מזון לגמלים במדבר הסמאואה, המפריד בין סוריה לעיראק. בהוראת הביזנטים סרו למשמעתם של מלכי גסאן. שםם הפך לסמל של שבטי דרום-ערב. תומכים מובהקים של בית אומיה ובעלי משרות מרכזיות במינהלו ובצבאו. כוחם ירד תחת שלטון העבאסים. ראה: חסון, עמ' 59-60.
- 12 שמו הערבי של חבל הבשן. 'Batanaea' ביוונית. בתלמוד הירושלמי — 'בתנין' או 'בתנין'. מצוי בין הר הדרוזים ממזרחו והגולן ממערבו. מצויים בו מצבות ארמיות של הנבטים, ושרידי בניינים של הגסאנים. ראה: לה סטרנג', עמ' 174 והערה 6.
- 13 ארבע המקראית, כיום דרעא, כ-100 ק"מ מדרום לדמשק. אליה ברחו פליטי השבט היהודי נַצִיר, אשר גורשו ממדינה בידי מחמד. ראה: לה סטרנג', עמ' 383; ריאט, עמ' 174 והערה 7.

מימן¹⁴ ומקיס ואיט'אהר¹⁵ והעיר שלה עמאן¹⁶ ובקעת הירדן (אלגור¹⁷) והעיר המרכזית בה יריחו¹⁸ ושתי הערים האלה הן אדמת אלבלקא¹⁹ ותושביה אנשים מקיס ובה קבוצה של קריש וג'בל²⁰ והעיר הראשית בה ערנדל²¹ ותושביה אנשים מגסאן ומבלקין²² וזולתם, ומואב (מאאב) וצוער (צ'ר) ותושביהן תערוכת של אנשים ובהן הכפר הידוע כמאתה²³, אשר בו נפלו חללים ג'עפר בן אבי טאלב²⁴ וזיד בן חאת'ה²⁵ ועבד אללה בן רואחה²⁶ ואדום (א-שראת²⁷) ועירה הראשית אד'רח²⁸ ותושביה נספחים (מואלי²⁹) של בנו האשם, ובה אלחמימה³⁰, מעונם של עלי בן עבד

- 14 שם לקבוצת השבטים הדרום-ערביים.
- 15 שם כלתי שכיח לשטחים המזרחיים של הבלקא. מהוראתו הערבית, 'החלק החיצוני של ...', ניתן לשער שבתקופה הערבית ואולי אף לפנייה התקיימה תת-חלוקה בנפת בלקא לאזור פנימי הקרוב יותר לירדן ולספר הגובל ישירות במדבר. לה סטרנג' (עמ' 34-35) קורא אחרת את הכתובים, ומתרגם: 'בלקא היא אחד המחוזות המרוחקים (outlying) של פלך דמשק'. וראה עוד: מרמרג', עמ' 8; ויאט, עמ' 174 והערה 8.
- 16 לתרגום הפיסקה לאנגלית ראה: לה סטרנג', עמ' 391, ולצרפתית: ויאט, עמ' 174 והערה 8.
- 17 שמה הערבי של בקעת עמק הירדן. ראה: לה סטרנג', עמ' 31-30; מרמרג', עמ' 158; ויאט, עמ' 174 והערה 9.
- 18 לתרגום הפיסקה לאנגלית ראה: לה סטרנג', עמ' 396, ולצרפתית: ויאט, עמ' 174 והערה 10.
- 19 שם הערבי של חבלי עמון, מואב וגלעד המקראיים, בין היבוק לארנון, אורק של חבל עמון. בית הבלקא היתה עמאן, ועירו הראשית חסבאן וא-סלט. מחוז פורה, מרובה בכפרים, גובהו מעל-פני הים כ-700-800 מ'. שייכותו המינהלית לא היתה קבועה ונעה בין מחוז פלסטיין למחוז דמשק. ראה: לה סטרנג', עמ' 34-35; ויאט, עמ' 174 והערה 11.
- 20 חבל ארץ חררי ומעובד מדרום-מזרח לים המלח. 'Gebalene' ביוונית. מחוזה הצפוני של אדום. 'גבל' או 'גבלא' בתרגום הארמי לתורה למלה 'אדום'. לימים שכנה בו מצודת ש'בך 'Montreal' הצלבנית. הרומאים הגנו עליו מפני פלישות הנומדים. מבחינה מינהלית היה חלק של 'פרובינקיה ערבית', אחר כך של 'פלסטינה', ולבסוף של 'פלסטינה טרציה'. המחוז ושמו נשתכחו למן המאה העשירית. ראה: לה סטרנג', עמ' 35.
- 21 כפר מבוצר ותחנת מסחר בין צוער לאילת. נמצאים בו שרידי מצודה רומאית. כ-25 ק"מ צפונית מזרחית ליטבתה. נזכרת כ-"Arindela" בכתבי אבות הכנסייה. ראה: לה סטרנג', עמ' 395; מרמרג', עמ' 138; ויאט, עמ' 174 והערה 12.
- 22 בשמו המלא 'בנו אלקין'. שבט צפון-ערבי, שאהל טרם הכיבוש הערבי בצפון-ערב. נלחם לצד הביזנטים בזמן התקפות הערבים על סוריה, אך לאחר כיבושה הצטרף לאסלאם. מעט ידוע על שבט זה לאחר המאה התשיעית. ראה: ויאט, עמ' 175 והערה 1.
- 23 בעבר-הירדן המזרחי, כ-10 ק"מ מדרום לכרך. מקום המערכה ב-628/629 בין הערבים מבנו גסאן מגיני הספר של ביוזטיון ובין המוסלמים שנוצחו. ראה: לה סטרנג', עמ' 510-509; ויאט, עמ' 175 והערה 3.
- 24 אחיינו של מחמד. אחיו הבוגר בעשר שנים של עלי, לימים הח'ליף הרביעי. מכין המתאסלמים הראשונים. היגר עם המאמינים הראשונים לחשב. נלחם באומץ ובהקרבה בקרב ק'אתה, ומצא בו את מותו; שם גם נקבר. חוגים מסוימים באסלאם העריכוהו כעולה בכישרונותיו על עלי אחיו. כונה ג'עפר המעופף (א-ט'אר), כי הגביא טען שראהו בחלומו עף על שתי כנפיים מלאות דם בין מלאכים בגן העדן (כגמול על נפילתו בקרב מאתה). ראה: ויאט, עמ' 175 והערה 4.
- 25 בן לשבט כלב שחי בדרום סוריה (ליד דומת אלג'נדל) ונכבש לעבודת בחצי-האי ערב. נמסר על-ידי ח'דיג'ה כמתנה למחמד בטרם החל להתנבא. כשבא אביו חאת'ה לפדותו מעבודתו, סירב זיד לעזוב את מחמד, אשר שחררו ואימצו; מאז נודע כזיד בן מחמד. היה צעיר בכעשר שנים ממחמד. מהמתאסלמים הראשונים. השפעתו על התפתחותו הדתית של מחמד היתה רבה. לוחם אמיץ, פיקד על פשיטות אחדות. נתמנה לאחראי על ג'דינה בהיעדרו של מחמד. פיקד על המסע הכושל למאתה, ומצא בו את מותו בגיל 55. ראה: ויאט, עמ' 175 והערה 5.
- 26 מאנשי אמונו הקרובים של מחמד. תושב העיר מדינה. חונן בכישורים צבאיים ועיוניים. יועד כמפקד מחליף לקרב מאתה. ראה: ויאט, עמ' 175 והערה 6.
- 27 שמו הערבי של הר שעי, בצפון-אדום. קרוי לעתים 'גבל'. בין ערוי החשובות: פטרה, אד'רח, אילה ומדין. יחידה מינהלית שהחליפה את 'פלסטינה טרציה' הביזנטית, ונבלעה לימים בשטח נפות גדולות ממנה (דמשק או פלסטיין). ראה: לה סטרנג', עמ' 35.
- 28 מחנה רומאי בין פטרה למעאן ותחנה בדרך המסחר לסוריה של שבט קריש. נכנעה למחמד בזמן מסעו לתכוכ בשנת 631/9. ראה: לה סטרנג', עמ' 384; ויאט, עמ' 175 והערה 7.
- 29 'בני חסות' או 'מסתפחים לשבט'. לא-ערבים שהתאסלמו. היקלטותם בחברה האסלאמית היתה אפשרית רק אחרי

אללה בן עבאס בן עבד אלמטלב³¹ וצאצאיו, והגולן³² (אלג'ולאן) ועירו הראשית באניאס³³ ותושביו אנשים מקיס רובם בנו מרה ובה חבורה מאנשי ימן והר סניר³⁴ ותושביו בנו צ'בה³⁵ ובה אנשים מכלב ובעלבכ ותושביו אנשים מבין הפרסים³⁶ ובשוליה אנשים מימן והר הגליל (אלג'ליל) ותושביו אנשים מעאמלה³⁷ ...

- שהסתפחו, ולו פיקטיבית, לשכט או לאדון ערבי. המואלי מילאו תפקיד חשוב בחברה ובמינהל הממלכתי, אך סבלו מקיפוח מעמדי. מחאתם נוצלה על-ידי פוליטיקאים לתמורות מדיניות, שאמורות היו להיטיב עמם. ראה: ב' לואיס, הערבים בהיסטוריה (תרגם י' רטוש), תל-אביב תש"ו, עמ' 68-69.
- 30 כפר המרוחק 45 ק"מ דרומית-מזרחית למעאן. במחוז א-שראת, במחצית הדרך בין מעאן לאילה. מקוב מגורי עלי בן עבדאללה, ראשון העבאסים שתבעו מבני אומיה את השלטון במאה השמינית. מפקדת בני המשפחה העבאסית ומוקד תעמולתם בראשית דרכם. ראה: לה סטרנג', עמ' 455; ויאט, עמ' 175 והערה 8.
- 31 אבי משפחת שליטי בית עבאס. 661-735. סבו היה דוד הנביא. נודע כירא שמים מופלג וכוונה 'המרכה לסגוד' (א' סג'אד). בשל חתרנותו כנגד האומיים הורחק על-ידי הח'ליף אלוליד מבירתם, ועבר להתגורר בכפר הנידח חמימה שבמחוז א-שראת. ראה: ויאט, עמ' 175 והערה 9.
- 32 לתרגום הקטע לצרפתית ראה: מרמרג', עמ' 13; ויאט, עמ' 175, הערה 10 ועמ' 176, הערה 1, ולאנגלית: לה סטרנג', עמ' 34. דה חויה מצטט את אבן שדאד, המעיד כי יעקובי ב'כתאב אלבלדאן' הזכיר במחוז ארדן את נפת טבריה שהיא המרכזית (קצבה), וכן את קדס, א-סואד ובית שאן, אך לא הזכיר את באניאס (בלדאן, הערה עמ' 327). לדעת אבן שדאד סיבת אי ההזכרה היא, כי הנפה 'מחדשת' (מחדת'ה), וכוונתו כי הנפה קיבלה מעמד מינהלי בתקופה המאוחרת לכתיבתו של יעקובי. מאבחנתו החקרנית והמדויקת חלקית של אבן שדאד ניתן ללמוד, כי בימיו (במחצית השנייה של המאה הי"ג) היתה באניאס כפופה מינהלית לאדוני הגליל ולא למושל דמשק, וכי המונח 'גולן' איבד את משמעותו האדמיניסטרטיבית. ראה: אבן שדאד, אלאעלאק אלאח'סירה (תאריח' לבנאן ואלארדן ופלסטין), דמשק 1962, עמ' 123 [להלן: אבן שדאד].
- 33 לתרגום הפיסקה לאנגלית ראה: לה סטרנג', עמ' 418, ולצרפתית: ויאט, עמ' 176 והערה 1.
- 34 רכס הררי המהווה חלק מהר הלבנון, בין חמץ לבעלבכ. במזרחו סלמיה וקריתין. בירתו: חוארין, הקרויה גם קריתין. גוש הרי סניר היה ליחידה מינהלית עצמאית — כורה או אקלים. ראה על כך: A. Miguel, 'Iqlim', *Encyclopaedia of Islam, III, pp. 1076-1078* [להלן: EI³]. קטע זה מצוטט גם אצל אבן שדאד, עמ' 38. ראה: לה סטרנג', עמ' 79; ויאט (עמ' 176, הערה 2) מציג בהרחבה את הקושי שמעורר מקום זה. אם יעקובי מתאר את מחוזות דמשק לפי סדרם, כי אז סניר, המתואר בין הגולן לבעלבכ, צריך להיות הר חרמון. אף כי הדבר סותר את הנאמר אצל גאוגרפים אחרים דוגמת יאקות, מוצא לו ויאט צידוקימה בשם המקראי להר חרמון, 'שניר'. שובט ערבי צפוני שחי במזרח חצי-האי ערב ושיתף פעולה עם השכט הגדול תמים. העמיד מקרבו חיילים, שופטים ואנשי מינהל בתקופה האומיית. מקום ריכחם העיקרי בתקופת האסלאם היה בעיראק.
- 35 בהמשך הקטע מכאר יעקובי, כי הח'ליף מעאויה העביר פרסים (ששיתפו פעולה עם הערבים בדרום עיראק) לעיר חוף בסוריה, כדי לתגברן באוכלוסייה אוהדת. ראה: ב"צ דינור, ישראל בגולה, ספר א, כרך ראשון, תל-אביב תשי"ח, עמ' 46-47 [להלן: דינור]; ויאט (עמ' 177, הערה 1) מוסיף, כי היה זה ויאד, מושל בצרה, שהעביר בימי מעאויה את ילידי עיראק לחופי סוריה.
- 37 שכט ערבי דרומי, שאהל בצפון-מערב ערב ומדרום-מזרח לים המלח. אתרי הכיבוש הערבי התיישבו אנשיו בגליל העליון, והאזור נקרא עד היום על שמם. משם התפשטו לדרום-הלבנון אך לבסוף נטמעו בשכט ג'דיאם. ראה: אבו אלפדא, מח'תצר תאריח' אלבשר, א, אסטנבול 1870, עמ' 104 [להלן: אבו אלפדא]; לה סטרנג', עמ' 75-76; ויאט, עמ' 177 והערה 2.

מן העיר דמשק אל מחזו ארדן ארבע תחנות. הראשונה שבהן היא ג'אסם⁴⁰ מחבל (עמל) דמשק, וח'ספין⁴¹ מחבל דמשק, ופיק בעלת המעלה הנוכר. ממנה אל העיר טבריה⁴² והיא העיר הראשה של ארדן והיא בתחיתו של הר ליד ימה נכבדה שממנה יוצא נהר הירדן הנודע. בעיר טבריה מים הנובעים חמים, רותחים בקיץ ובחורף לא ייפסקו. המים החמים נכנסים אל מרחצאותיהם ואינם נזקקים בהן לחומר בעירה. תושבי העיר טבריה הם קבוצה של בני אשער,⁴³ והם הדומיננטיים בה. במחזו ארדן יש הנפות הבאות: צור⁴⁴ והיא העיר המרכזית של ה'חופים' (סואחל⁴⁵) ובה מקום המספנה (דאר א-צנאעה)⁴⁶ וממנה יוצאות ספינות השליט לפלוש אל ביונטיון. היא מברצת ונכבדה ותושביה תערובת של אנשים. העיר עכו⁴⁷ והיא שייכת ל'חופים', קדס⁴⁸ והיא מהנכבדות שבנפותיו, ביסאן,⁴⁹ פחל, ג'רש⁵⁰ וא-סואד.⁵¹ תושבי נפות אלה הם תערובת של ערכים ושאינם

- 38 שמו של המחזו הצפוני בארץ-ישראל במינהל הערבי. שטחו תואם את שטח הנפה הביזנטית 'פלסטינה סקונדה': גבולותיו: במזרח הירדן, במערב הים-התיכון, בצפון נהר הליטני ובדרום דרך הים בנתיב קיסריה-מגידו-בית-שאן. נקרא על-שם נהר הירדן, אשר בסמוך לו שכנו השבטים שתמכו בבית אומיה, מקימי המינהל הערבי בארץ-ישראל. ראה: גיל, א, עמ' 91-93.
- 39 לתרגום הקטע לצרפתית ראה: מרמרג', עמ' 5; ויאט, עמ' 178-180.
- 40 עיירה בבשן, בתחום נהה. מופיעה במקורות העבריים מתקופת בית שני כ'גשמי' או 'גשמיין'. כ-25 ק"מ צפונית-מזרחית לח'ספין. ממנה בא המשורר העבאסי הנודע אבו תמאם (מת ב-845). ראה: ויאט, עמ' 178 והערה 9.
- 41 עיירה מתקופת בית שני ברמת-הגולן, כיום ליד רמת-מגשימים, כ-30 ק"מ דרומית לקוניטרה. נזכרת בספרי המכבים, במסכת שביעית, בתוספתא וברצפת בית-הכנסת של רחוב. נכללה בתחום סוסיתא. מאוזכרת בספרות הערבית רק באורח נדיר. ראה: לה סטרנג', עמ' 485.
- 42 לתרגום הקטע לצרפתית ראה: ויאט, עמ' 179 והערה 3; מרמרג', עמ' 127, ולאנגלית: לה סטרנג', עמ' 334.
- 43 פלג משכתי כהלאן הדרום-ערביים, ממצדדי האומיים. ראה: אבו אלפדא, א, עמ' 104; ויאט, עמ' 179, הערה 7.
- 44 לתרגום הקטע לצרפתית ראה: ויאט, עמ' 179 והערה 8. ויאט תרגם 'שם בתים את הספינות' 'on construit les vaisseaux'. לתרגום נוסף לצרפתית ראה: מרמרג', עמ' 199, ולאנגלית: לה סטרנג', עמ' 342.
- 45 השם בריבוי מעיד, ככל הנראה, על מונח מינהלי הקשור באחריות על טיפול בבעיותיהם הדומות של אזורי חוף אחרים בשטחי סוריה וארץ-ישראל, כגון: פלישות מן הים, אוכלוסייה נוצרית צפופה, מסוי ומכסים של הנמלים, הקשר בין הנמל לערי הפנים. המונח 'חופים' (סואחל) — ושכיח יותר בלשון יחיד: סאחל) — רווח בתעודות מן התקופה הצלבנית.
- 46 הח'ליף מעאוויה (שלט 661-680). היה ער לבעיות הביטחון בחופי סוריה שהיו באחריותו. הקים מספנה לצי, על-מנת שיוכל לערוך להגנה יעילה על החופים. מספנה זו (צנאעה) (הוראתה: 'מלאכה מקצועית'), הוקמה בעכו והועתקה אחר-כך לצור. מעאוויה העביר אליה בעלי מלאכה ממצרים. נראה, כי מעאוויה לא יסד מספנה ממלכתית חדשה באמצעות כוח אדם מקומי, אלא שיקם את המספנות הישנות שהתקיימו בתקופה הביזנטית. ראה: 'דן, 'ידיעות על עכו בחיבור יותני מן המאה השביעית', מחקרים בתולדות עם-ישראל וארץ-ישראל, ב, תשל"ב, עמ' 53-62.
- 47 לתרגום הפיסקה לאנגלית ראה: לה סטרנג', עמ' 328, ולצרפתית: ויאט, עמ' 179, הערה 9. וראה גם: דינור, א, עמ' 47.
- 48 לתרגום הפיסקה לאנגלית ראה: לה סטרנג', עמ' 467, ולצרפתית: ויאט, עמ' 179, הערה 10. ראה גם: דינור, א, עמ' 47.
- 49 ראה: ויאט, עמ' 179 והערה 11.
- 50 בתרגום לאנגלית של לה סטרנג' (עמ' 439 ואילך, 462) מצוטטות הפיסקות מיעקובי, כי תושבי ערים אלה 'מחציתם יוונים ומחציתם ערכים'. לתרגום לצרפתית ראה: ויאט, עמ' 179 והערות 12-13. ראה גם: דינור, א, עמ' 47.
- 51 שמו הערבי של הגולן. מובנו 'שחור', והוא קרוי על שום ריכוז אבני הבולת השחורות באזור. גם הצלבנים אימצו שם זה, וקראו לאזור בשם Suete. ראה: ויאט, עמ' 179 והערה 14.

ערבים. נפות ארדן נכבשו בזמן ח'ליפותו של עומר בן אלח'טאב,⁵² וכבשן אבו ע'בידה בן אלג'ראח,⁵³ להוציא העיר טבריה, שאנשיה כרתו עמו הסכם שלום. את נפות מחוז ארדן האחרות כבשו ח'אלד בן אלוליד⁵⁴ ועמר בן אלעאץ⁵⁵ מטעמו של אבו ע'בידה בן אלג'ראח בשנת ארבע-עשרה [להג'רה]. סכום הח'ראג'⁵⁶ של מחוז ארדן מגיע, חוץ מן האחוזות,⁵⁷ למאה אלף דינאר.

[מחוז פלסטין, עמ' 328-329]⁵⁸

ממחוז ארדן אל מחוז פלסטין שלרש תחנות. העיר הראשה הקדומה של פלסטין היתה עיר שנקראה לוד.⁵⁹ כאשר מונה סלימאן בן עבד אלמלכ⁶⁰ לח'ליפות, בנה את העיר רמלה והרס את העיר לוד והעביר את אנשי לוד אל רמלה. רמלה⁶¹ היא העיר הראשה של פלסטין, ולה נהר קטן, שממנו שותים תושביה. נהר אבו פוטרוס⁶² רחוק ממנה שנים-עשר מיל. שתייתם של אנשי רמלה היא ממי הבארות וממאגרים (צהאריג') שבהם זורמים מי הגשם. תושבי העיר הזאת הם תערובת של ערבים

52 הח'ליף השני באסלאם (634-644). בימיו נכבשו סוריה ומצרים, מסופוטמיה וחלקים מאירן. מניח היסודות למינהל האימפריה והאחראי להסדרים עם האוכלוסייה הנכבשת. מנאמי מחמד, ואבי אשתו. היה בעל השפעה גדולה בקהילה המוסלמית במדינה. באגדה המוסלמית מוצג כצנוע מופלג.

53 אבן אלג'ראח. המפקד הכללי של הצבא המוסלמי, שכבש את סוריה בימי עומר. מראשוני המתאסלמים. בן לשבט קוריש. נטל חלק בקרבות מפורסמים של מחמד (בדור/אוחדו). כובש דמשק, חמץ, חלב, אנטוכיה וערים אחרות. מת ב-639/18 במגפת עמואס.

54 מצביא ערבי מראשית ימי האסלאם. פעל במלחמות לדיכוי שבטי ערב שהסירו את מרות האסלאם אחרי מותו של מחמד. בעל התואר 'חרב אללה'. נשלח ב-634 לעזרת המוסלמים שחדרו לארץ-ישראל והתקשו בהמשך התקדמותם. כבש את אזור חמץ, הכניע את דמשק והשתתף בקרב הירמוק, אך הודח במהלכו מתפקידי פיקוד. מת ב-641.

55 אחד מהמצביאים המוסלמים במערכות העיקריות לכיבוש ארץ-ישראל וסוריה (אג'נ'אדין, ירמוך ודמשק). הופקד על אזור מרכז הארץ ודרומה, שנודע לימים כ'צ'נד פלסטין'. בשנים 640-642 כבש את מצרים ויסד את פוסטאט, ומאוחר יותר היה אחד מראשוני מושליה. מוכר כאדם תחבולן וערמומי. נפטר ב-663. ראה: ויאט, עמ' 180, הערה 1.

56 מס קרקע. המלה לקוחה מן היוונית דרך הסורית. מוכר בתלמוד כ'כרגא'. המשכו של מס שרווח במערכת הפיסקלית הביזנטית בסוריה. עילתו העיקרית של המס סמלית: הודאה במרות הערבים. דרכי גבייתו, שיעורו ואופן תשלומו השתנו ממקום למקום; זהו מס גלובלי, שהוטל על יישוב ולא על פרטים בהתאם לשיעור הקרקע המעובדת ולתנאי העיבוד באותה שנה.

57 אדמות ממשלה, בהן גם נכסי נפקדים, החייבות במס מועט. הוחזקו בידי בני משפחות הח'ליפים, האצילים והנכבדים או הוחכרו על-ידיהם לאנשים פרטיים ששילמו דמי חכירה. ראה: גיל, א, עמ' 114; Cl. Cahen, 'Day'a', *EP*, II, pp. 187-188.

58 לתרגום הקטע לצרפתית ראה: ויאט, עמ' 180-183; מרמרג', עמ' 160-161.
59 לתרגום הקטע לצרפתית ראה: ויאט, עמ' 180 והערה 4; מרמרג', עמ' 190, ולאנגלית: לה סטרנג', עמ' 493.
60 ח'ליף מבית אומיה ששלט בשנים 715-717. לפני-כן היה מושל פלסטין למן 712. הניח את היסודות לעיר רמלה, ומשפחתו המשיכה להחזיק ב'אחוזות' בעיר עד לנפילת האומיים. ראה: גיל, א, עמ' 86-87. לתרגום הפיסקה לאנגלית ראה: לה סטרנג', עמ' 28.

61 לתרגום הפיסקה לאנגלית ראה: לה סטרנג', עמ' 303, ולצרפתית: ויאט, עמ' 180 והערה 5. ראה גם: דינור, א, עמ' 47.

62 שמו הערבי הקדום של נהר הירקון. הנהר נקרא כך, כי מקורותיו נמצאים סמוך למצודה אנטיפטריס, שאותה הקים הורדוס וקראה על-שם אביו. ראה: ויאט, עמ' 181, הערה 1.

ושאינם ערכים, ואנשי החסות בה שומרונים.⁶³ מבין הנפות של פלסטיין:⁶⁴ נפת איליא⁶⁵ והיא [המוכרת בקוראן כ] בית המקדש (בית אלמקדס)⁶⁶ ובה שרידי פעלים של הנביאים עליהם השלום. נפת לוד והעיר שלה עומדת באתרה, אלא שהיא הרוסה (ח'ראב), עמואס.⁶⁷ שכם⁶⁸ והיא עיר קדומה ובה שני ההרים המקודשים ומתחת לעיר עיר חצובה באבן. תושביה תערוכת של ערכים, שאינם ערכים ושומרונים. סבסטיה⁶⁹ והיא מצורפת [מינהלית] לשכם. קיסאריה⁷⁰ והיא עיר על חוף הים שהיתה מהשגיכות שבערי פלסטיין והיא האחרונה לכיבוש מבין ערי הארץ. ככשה מעאויה⁷¹ בן אבי ספיאן בזמן ח'ליפותו של עומר בן אלח'טאב. יבנא⁷² והיא עיר קדומה על מצודה והיא זו שעליה מסופר כי אסאמה בן זיד⁷³ אמר: 'צוני שליח האל, כאשר שלחני', אמר: 'התקף בכוקר את יבנה ואחר-כך שרוף'. אנשי עיר זו הם קבוצה של שומרונים. יפו⁷⁴ והיא על חוף הים ואליה נקראים אנשי רמלה לעזרה.⁷⁵ נפת בית גוברין⁷⁶ והיא עיר קדומה ותושביה אנשים מג'ד'אם.⁷⁷ בו [במחוז

63 על שומרונים באמאוס, לוד ובית-דגון בתקופה הביזנטית שיכלו לעקור לרמלה עם היווסדה ראה: ז' ספראי, 'השומרונים', צ' ברס, ש' ספראי, וי' צפירי (עורכים), ארץ-ישראל מחורבן בית שני עד הכיבוש המוסלמי, א, עמ' 258, ויאט, עמ' 181, הערה 3. על יבנה, שרוב תושביה היו שומרונים בתקופה הביזנטית ראה: ז' ספראי (לעיל) עמ' 258, 272; ויאט, עמ' 182, הערה 2.

64 לתרגום הקטע לצרפתית ראה: מרמרג'י, עמ' 188.

65 שמה הערבי של ירושלים במאות הראשונות של התקופה המוסלמית. שערוב של איליה קפיטולינה, שמה הרומי של העיר שניתן לה על-ידי הקיסר אדריאנוס אחרי דיכוי מרד בריכוכבא. ראה: גיל, א, עמ' 94.

66 שמו הערבי של מתחם הר הבית, ובמקביל קיצור אחד משמותיה של העיר ירושלים כולה (במקום מדינת בית אלמקדס). הבחירה בשם זה מעידה על זיקת הערכים למורשה המקראית, שבה ראו חלק ממורשתם, ואימצוה לתרבותם. ראה: גיל, א, עמ' 94; ש"ד גויטיין, הישוב בארץ ישראל בראשית האיסלאם ובתקופת הצלבנים, ירושלים תש"מ, עמ' 32-33. וראה: ויאט, עמ' 181, הערה 4. ויאט מתרגם 'קברים' — tombeaux, במקום 'שרידי פעלים'.

67 כפר לרגלי הרי יהודה ובשולי השפלה, כ-2 ק"מ ממזרח ללטרון. בספרות בית שני מוכרת כ'אמאוס'. מרכז הטופרכיה אמאוס למן התקופה ההלניסטית. בתקופה הביזנטית היתה עיר נוצרית בשם ניקופוליס, והתקיימו בה קהילות יהודיות ושומרוניות. בימי הח'ליף השני עומר פרצה במחנה הצבא בעמואס מגפה גדולה, שהפילה עשרות אלפי חללים. ראה: לה סטרנג', עמ' 393; מרמרג'י, עמ' 150; ויאט, עמ' 181, הערה 6.

68 לתרגום הקטע לצרפתית ראה: ויאט, עמ' 181 והערה 7; מרמרג'י, עמ' 198, ולאנגלית: לה סטרנג', עמ' 511. ראה גם: דינור, א, עמ' 47.

69 לתרגום הפיסקה לאנגלית ראה: לה סטרנג', עמ' 523, ולצרפתית: ויאט, עמ' 181 והערה 8.

70 לתרגום הפיסקה לאנגלית ראה: לה סטרנג', עמ' 474, ולצרפתית: ויאט, עמ' 181, הערה 9.

71 ראשון הח'ליפים לבית אומיה (661-680). כיהן כמושל סוריה כבר ב-640. בן למשפחה אריסטוקרטית במכה, משפחת אבו ספיאן. מילא תפקיד מכריע בהפיכת החברה הערבית הכלתי מנוסה לחברה בעלת יכולת שליטה וניהול על ארצות כיבושה במזרח הקרוב. אימץ למורשת האסלאם שיטות רבות שרווחו בסוריה הביזנטית בתחומי מינהל, צבא וחקלאות.

72 לתרגום הקטע לצרפתית ראה: ויאט, עמ' 181, הערה 10; מרמרג'י, עמ' 207, ולאנגלית: לה סטרנג', עמ' 553. הגאוגרפים ייחסו בשגגה לעיירה שבשפלת החוף עובדות מתולדותיה של אַבנא, עיירה בעבר-הירדן המזרחי, שעליה נלחם אסאמה בן זיד מול הביזנטים, וקרויה כיום ח'אן א-זית. ראה: גיל, א, עמ' 326 והערה 41; ויאט, עמ' 182, הערה 1.

73 מצביא ערבי, בן לשפחה כרשית ששוחררה בידי מחמד. חביבתו של שליח האל. נולד בסביבות שנת 614. ב-632 מונה חרף גילו הצעיר למפקד הכוח שנועד לנקום בביזנטים על מות אביו, זיד בן ח'ארת'ה, במאתה. המשלחת הצבאית, שהתעכבה מששמעה על מחלת מחמד ומותו, יצאה לבסוף למלא את מטלתה. אסאמה הגיע לאזור הבלקא ופשט על הכפר אבנא. לקרב נודעה משמעות מוראלית גבוהה והוא נחשב כהצלחה הראשונה בכיבוש סוריה. אסאמה מת בגיל 54.

74 לתרגום לצרפתית ראה: ויאט, עמ' 182 והערה 3.

75 ראה: ע' אלעד, 'ערי החוף של ארץ ישראל על פי מקורות ערביים', קתדרה, 8 (תמוז תשל"ח), עמ' 169 ואילך.

76 לתרגום הפיסקה לאנגלית ראה: לה סטרנג', עמ' 412, ולצרפתית: ויאט, עמ' 182, הערה 4.

פלסטיין⁷⁸ הימה המתה, אשר מפיקה חימר⁷⁹ הקרוי מומיא,⁸⁰ והעיר אשקלון⁸¹ על חוף הים והעיר עזה⁸² על חוף הים והיא תחילת אזור הרוחב (אקלים⁸³) השלישי ובה קבר האשם בן עבד מנאפ.⁸⁴ תושבי מחוז פלסטיין תערוכת של ערבים משבטי לחים,⁸⁵ ג'ד'אם, עאמ'לה, כנדה,⁸⁶ קיס וכנאנה.⁸⁷ אדמת פלסטיין נכבשה בשנת שש-עשרה אחרי מצור ממושך, עד אשר יצא עומר בן אלח'טאב וכתר הסכם שלום עם תושבי נפת איליא, היא בית אלמקדס, שאמרו: לא נכרות הסכם אלא עם הח'ליף, ונסע אליהם וכתר עמם הסכם.⁸⁸ רוב נפות פלסטיין נכבשו, למעט קיסאריה. אבו עבדה בן אלג'ראח השאיר עליה את מעאויה בן אבו ספיאן וכבשה בשנת שמונה-עשרה. סכום הח'ראג' של מחוז פלסטיין יחד עם החייב [במס] מן האחוזות מגיע לשלוש מאות אלף דינאר...

77 שבט ערבי הטוען לייחוס דרום-ערבי. אנשיו פעלו בשיתוף עם שבטי לחים ועאמ'לה. בתקופה הטרומ-אסלאמית חיו בגבולות סוריה הביזנטית ביישובים מדין, עמאן, מעאן ואד'רח. אגב מגיעה עם הביזנטים התנצר חלק מבני השבט. בזמן מסעות הכיבוש היו לצד הביזנטים (בקרבות מאתה והירמוך). איישו חלק נכבד מג'ר' פלסטיין, והיו יחד עם שבט כלב משענתם של האומיים. ראה: אבו אלפדא, א, עמ' 104; חסון, עמ' 60-61; לה סטרנג, עמ' 28 (הפסקה כולה); ויאט, עמ' 182, הערה 5.

78 לה סטרנג' (עמ' 64) וכמוהו ויאט (עמ' 182) ומרמרג' (עמ' 22) מתארים את הימה המתה בתוך אזורה של בית-גוברין תיאור המשקף את ההשתייכות המינהלית בתקופה הביזנטית. ראה: מ' אבי-יונה, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 110-115.

79 שמו המקראי של המינרל ביטומן, המופיע בים-המלח לאחר סערות (בראשית יא ג, יד י; שמות ב ג). נוצל לאחר ייבושו כשכבת כיניים להגנת חומרים אחרים מפני שחיקה, כטיט בבנייה ולשימור גופות החנוטים, וכימינו ליריפון כבישים, לציפוי גגות ולכידוד.

80 שמה הערבי של הזפת או האספלט, על-פי היוונית 'moumia' או 'momion'. ראה: ויאט, עמ' 182, הערה 7, והוא מתרגמו 'asphalte'

81 לתרגום הפסקה לאנגלית ראה: לה סטרנג', עמ' 400, ולצרפתית: ויאט, עמ' 182, הערה 8.

82 לתרגום הקטע לצרפתית ראה: ויאט, עמ' 182, הערה 9; ומרמרג', עמ' 154, ולאנגלית: לה סטרנג', עמ' 441-442.

83 אחד משבעת מחוזות הרוחב שחלקו המיושב של כדור-הארץ מורכב מהם. לאקלים' משותפים קווי רוחב זהים ותכונות קלימטולוגיות דומות המשפיעות על מידות תושביו וכשריהם. מושג יוני שרווח במחשבה הגאוגרפית הימ-ביניימית. ארץ-ישראל נמצאת באקלים השלישי. ראה: אבן ח'לדון, אקדמות למדע ההיסטוריה (תרגם ע' קופלביץ'), ירושלים תשכ"ו, עמ' 39-64.

84 אבי סבו של מחמד. נכדו של האישי אשר הפך את קריש לשבט הדומיננטי במכה. היה אחראי על הספקת מים ומזון לעולי הרגל. מיוחס לו החידוש לצאת למסעות מסחר פעמיים בשנה במקום פעם אחת בלבד. מת בזמן מסעו בעזה, ובה נקבר. דמותו מכובדת עד ימינו בעזה, וסביב קברו נבנה מסגד מרכזי. ראה: ויאט, עמ' 182, הערה 10.

85 שבט ערבי כעל השפעה בתקופה הטרומ-אסלאמית ממוצא דרומי. לפי האגדה היה לחים אחיהם של ג'ד'אם ועאמ'לה. בני לחים זכו לשלטון בממלכת חירה שבדרום עיראק. מאתיים שנה לפני ההג'רה התפשטו בני לחים בצפון חצי-האי ערב, בסוריה ובארץ-ישראל. אף הם, כג'ד'אם, אימצו את הנצרות. לימים איבדו את ייחודם השבטי ונטמעו בשבט ג'ד'אם. ראה: אבו אלפדא, א, עמ' 103. לעניין לחים וכל השבטים האחרים ראה גם: דינור, א, עמ' 47.

86 קבוצת שבטים דרום-ערבית. השבטים התפשטו בחצי-האי ערב כולו במאות החמישית והשישית, ומילאו תפקיד מכריע בקורות הצבא, ההנהגה המדינית וקשרי התרבות של המרחב הערבי עד לעליית האסלאם. מפקדים מכנדה מונו לפילארכים בשירות ביזנטיון של פלסטיין. מנהיגיהם היו פעילים בכיבוש סוריה. אף כי תמכו באומיים, היו נכונים למרוד בהם כדי להשיג שלטון ריבוני לשבטם. ראה גם: גיל, א, עמ' 111.

87 שבט ערבי מקבוצת שבטי אסד. משכנותיהם בסביבות מכה. אחד מצאצאיהם הוא קריש, שזכה למעמד הנכבד ביותר באסלאם. מעט ידוע על קשריהם לארץ-ישראל טרם הכיבוש הערבי. עוד במאה הי"ב הם מזוכרים כתושבי החוראן.

88 על האגדה המתארת את מנהיגי ירושלים הגאים, שאינם מוכנים להיכנע בפני אישיות נמוכת מעמד אלא רק בפני הח'ליף, ועל ההסכם שכרת עמם עומר בכניסתו ראה: גיל, א, עמ' 43; פראוור (עורך), ספר ירושלים: התקופה המוסלמית הקדומה, ירושלים תשמ"ז, עמ' 5-7; גויטיין (לעיל), הערה 66, עמ' 36-39.

... ומקולוזום⁹⁰ יחנו האנשים ביבשה ובמדבר בשש תחנות (מראחל⁹¹) עד אֵילה⁹² ויצטידו במים לשש תחנות אלו. והעיר אילה עיר נכבדה על חוף הים המלוח ובה יתקבצו עולי הרגל של סוריה ועולי הרגל של מצרים והמגרב, ובה הסחורות המרוכות, ותושביה תערוכת של אנשים, ובה קבוצה האומרת כי היא בת חסות (מואלי) של עת'מאן בן עפאן⁹³ ובה מעיל מפרספס. אומרים כי זהו מעילו של שליח אללה, אשר העניקו לראכה בן יוחנא⁹⁴ כאשר הלך אל תכופ⁹⁵...

- 89 לתרגום ראה: ויאט, עמ' 199.
- 90 עיר מברצת עתיקה ונמל, ליד העיר סואץ של ימינו. 'Klisma' בספרות היוונית. נמל יציאה לים האדום, הקרוי על שמה בערבית: 'בחר אלקולוזום'. העיר מוקמה בקצה תעלת המים הקדומה המוליכה מן הנילוס אל הים האדום, שעליה היתה פרנסת המקומיים. מקור למלח. ראה: ויאט, עמ' 199, הערה 3.
- 91 מידת מרחק משוערת בספרות הערבית: מרחק ההליכה הממוצע שאדם עובר ביום, כ-30 ק"מ. לימים קיבלה המלה הוראה של 'תחנה'. ויאט (עמ' 199 ובמקומות רבים אחרים) מתרגמה 'יום הליכה' ('jour de marche'). ראה גם: מיקל, עמ' 328.
- 92 אילת המודרנית. עיר הנמל בצפון מפרץ אילת, תחנתה האחרונה של ה-Via Trajana בעבר-הירדן המזרחי, והגבול הדרומי של ממלכת ביזנטיון. מקום מעבר המסחר בין אדום למצרים. ומקום מפגש לשיירות עולי הרגל מסוריה וממצרים. עיר נוצרית בתקופה הביזנטית ומקום מושב ההגמון. מצויים בה שרידי כנסייה ביזנטית. בתקופת השלטון הערבי נתקיימה בה קהילה יהודית. נקראה לעתים 'יילה'. ראה: ויאט, עמ' 199 והערה 4.
- 93 הח'ליף השלישי באסלאם. שלט בשנים 644-656. בן למשפחה המיוחסת והעשירה אומיה ממכה. יזם את קביעת הנוסח הרשמי של הקוראן המקובל בימינו. בשל התנגדות לשלטונו על רקע דתי וכלכלי פרץ כנגדו מרד ובמהלכו נרצח. התביעה לנקמת דמו קידמה את השתלטותם של בני אומיה בעולם הערבי. ראה: גיל, א, עמ' 168.
- 94 במקורות ההיסטוריים, ואף אצל יעקובי עצמו בספר 'ההיסטוריה' הוא מכונה יוחנא בן ראבה. מנהיג אזרחי נוצרי, אולי גם הבישוף של אילת בזמן הכיבוש הערבי. אליו מוען מכתבו של מחמד, התובע ממנו להיכנע ומעניק לו חסות בתמורה לתשלום מסים. ראה: ויאט, עמ' 199 והערה 6.
- 95 עיירה בנתיב עולי הרגל מדמשק למדינה, בצפון חצי-האי ערב. כיום בערב-הסעודית. אליה יצא מחמד בשנת 630/9 בכוונה לפלוש ממנה אל ביזנטיון, אך בחלוף כשבועיים של שהייה במקום שב בו מכוונתו בשל היערכות לא מתאימה, חוס כבד ומורל ירוד של לוחמים. ראה: ויאט, עמ' 199 והערה 7.